

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

۷۷۸۶-۲۹۸۰ ISSN

زمان چاپ: ۱۴۰۲/۰۲/۲۰

شماره مجوز مجله: ۸۰۴۰۰

نکاح اطفال از منظر قانون و رویه قضایی ایران

سیمین دخت مردانی کرانی^۱، عباسعلی صالحی^۲

۱- دانشجوی کارشناسی ارشد، حقوق خصوصی، دانشگاه آزاد واحد فارس

۲- استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه شهر کرد

abbasalisalehi@art.sku.ac.ir

چکیده:

کودک همسری از قدیم الایام یکی از موضوعات مورد بحث در علوم مختلف به ویژه حقوق بوده است و در جوامع و دوره های زمانی گوناگون برخوردهای متفاوتی متناسب با شرایط و مقتضیات حاکم بر جامعه آن روزگار و با در نظر گرفتن آداب و رسوم و سنت های جوامع گوناگون با این مسئله صورت گرفته است. از دیرباز قانونگذاری ایران با توجه به وضعیت جامعه درصدد محدود کردن امکان ازدواج کودکان بوده است. سن بلوغ برای نکاح از آغاز تدوین قانون مدنی تاکنون دستخوش تحولات گوناگونی شده که ملاحظه سیر تاریخی و افراط و تفریط هایی که در این زمینه شده، عبرت انگیز است. در این تحقیق با روشی توصیفی تحلیلی و با واکاوی درماتون حقوقی و با بررسی رعایت مصلحت طفل از جانب ولی و با اشاره به آسیب های ناشی از اینگونه ازدواج ها به این پدیده پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: اذن ، بلوغ ، رشد ، مصلحت ، نکاح

مقدمه:

کودک همسری یکی از مسائل پر فراز و نشیب در جامعه امروز ما می باشد که با وجود گذشت زمان و تغییر و تحولات بنیادین در برخی از اعتقادات و باورها، فرهنگ ها و واقعیت ها، با وجود پیشرفت و رفتن به سوی زندگی مدرنیته باید مصادیق کمتری برای آن وجود داشته باشد. اما با این اوصاف، در عصر حاضر نیز شاهد مواردی از این دست که کم هم نیستند هستیم. تا جایی که بررسی و کند و کاو در نظام های حقوقی نشان دهنده ابتلا جوامع گوناگون به این مسئله است.

حقوق موضوعه ایران منظور از کودک همسری را نرسیدن فرد به رشد لازم میدانند و از منظر حقوقدانان در مصادیق و همچنین ملاکات رشد اختلاف دیده شده است. برخی ملاک رشد را بلوغ جنسی، برخی سن خاص و برخی بلوغ اجتماعی پنداشته اند. (حبیبی تبار و هدایت نیا گنجی. ۱۳۹۹: ۷-۲۷).

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

۷۷۸۶-۲۹۸۰ ISSN

باور شناسی کارکردهای حقوقی درباره موضوع کودک همسری می تواند ابهامات موجود پیرامون این مبحث را برطرف کند و در این پژوهش تلاش شد که با بررسی به قانون موضوعه ایران و رویه قضایی حاکم به پدیده کودک همسری پرداخته و پاسخ به این سوال که ازدواج زودهنگام اطفال در قانون مدنی ایران چگونه بدان پرداخته شده و بیان نظرات حقوقدانان پیرامون این موضوع بتوانیم به پاره ای از سوالات و ابهامات بیان شده در این خصوص پاسخ دهیم.

۱-مبحث اول

۱-۲- شناسایی مفاهیم پایه

در خصوص ازدواج کودکان بررسی و پژوهش در خصوص مفاهیم کودکی ، بلوغ ، اذن ، رشد مصلحت و نکاح بسیار مهم می باشد و می تواند در ادامه سبب شناخت بهتر و تأمل بیشتر درباره موضوع اصلی پژوهش شود.

۱-۲-۱- اذن

در لغت : اجازه ، تجویز ، رخصت دادن ، رخصت ، دستور

اذن یعنی: گوش، اجازه، رخصت، فرمان (عمید ، ۱۳۶۳، ص ۹۵)

اذن در اصطلاح حقوق، موافقت و رضایت اجازه شخص به تصرف یا استفاده دیگری در امور مربوط به او به ویژه در امور مالی یا غیرمالی، برای اینکه اذن موثر و صحیح باشد باید اذن دهنده صلاحیت و حق استفاده از مال حق موضوع اذن را داشته باشد. شخصی را که به او اذن داده می شود مآذون می نامند. (انصاری، طاهری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۱۵۱)

۱-۲-۲- رشد

رشد در لغت: در فرهنگ فارسی عمید در خصوص رشد اینگونه بیان شده است که

۱_ به راه راست رفتن، از گمراهی درآمدن ۲_ پایداری و ایستادگی در راه راست

رشد در اصطلاح: برای رشد تعاریف مختلفی ارائه شده است که ما به برخی از آنها اشاره میکنیم

۱- رشد، عبارت است از تغییراتی که در جهت پیشرفت و کمال با یک نظم و ترتیب خاص به عمل می آید و هیچ وقت متوقف نشده و به عقب بر می گردد. (نجاتی ، ۱۳۷۱ ، ص ۲۰)

۲- رشد، عبارت است از تغییرات در ساخت بدنی، عصبی، رفتار و نشانه های ویژه شخص همه به ترتیب بروز می کنند و نسبتاً با ثباتند. (ما سن و دیگران ۱۳۹۵، ص ۱۱)

۳- رشد، در واقع پدیده ای است که از جریان و تغییر همیشگی یا مبادله انرژی های موجود در یک موجود زنده انرژی های موجود در محیط او حاصل می شود. (شعاری نژاد، ۱۳۹۲، ص ۸۹)

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

۷۷۸۶-۲۹۸۰-ISSN

در پایان، اگر بخواهیم کلمه (رشد) را به مفهوم عام خودش که شامل همه انواع رشد در همه موارد شود را تعریف کنیم باید بگوییم: رشد یعنی اینکه انسان شایستگی و لیاقت اداره نگهداری و بهره‌برداری یکی از سرمایه‌ها و امکانات مادی و یا معنوی که به او سپرده میشود را داشته باشد (آزادی، ۱۳۹۹، ص ۲۳، ۲۲)

۱-۲-۳-کودک

کودک در لغت: دهخدا واژه کودک را در لغت نامه دهخدا چنین معنا کرده است: کودک یعنی کوچک، صغیر، طفل و بچه خواه کودک در اصطلاح: در کتب فقهی برای خروج از کودکی و رسیدن به حد پسر باشد و یا دختر (دهخدا، ۱۳۶۴، ص ۴۰: ۳۱۶) بزرگسالی معیارها و علائمی ذکر شده است که تا وقتی این علائم و معیارها حاصل نشده باشد، شخص کودک محسوب می شود. که بر طبق نظر مشهور فقهای عظام از میان علائم و تحولات متعددی که مقارن با خروج از کودکی و رسیدن به بزرگسالی در ساختار جسمی انسان رخ می دهد. چند علامت را که از علائم دائمی یا غالبی می باشند را به عنوان علائم بلوغ ذکر کرده‌اند؛ همچنین تغییرات ظاهری، احتلام و انبات شعر. (حبیبی، ۱۳۹۷، ص ۱۳۶)

در تبصره یک قانون ۴۹ مجازات اسلامی مقرر شده است که منظور از طفل کسی است که به حد بلوغ شرعی نرسیده باشد. بلوغ شرعی اساس تبصره ۱ ماده ۱۲۱۰ قانون مدنی برای پسر ۱۵ سال تمام قمری و برای دختران ۹ سال تمام قمری است (حجتی اشرفی، ۱۳۸۱، ص ۱۷)

۴-۲-۱-مصلحت

در لغت و اصطلاح: مترادف مصلحت، خیر، صلاح، صلاح جویی، صوابدید، خیر اندیشی، خیرخواهی.

درفرہنگ فارسی از واژه مصلحت این گونه یاد شده: آنچه که باعث خیر و صلاح و نفع و آسایش انسان باشد. مصلحت دیدن: (مصدر متعدی) خیر و صلاح دیدن، به خیر و مصلحت پنداشتن، مصلحت دانستن. (عمید، ۱۳۶۳، ص ۲: ۱۶۹۹)

واژه مصلحت در دانشنامه اسلامی این چنین تعریف شده است. مصلحت در لغت به معنای صلاح، خیر و صواب است و جمع مصلحت و مصالح است.

دکتر معین هم در خصوص این واژه در فرهنگ معین نگاشته اند که: مصلحت به معنای خیرخواهی، نیک اندیشی و در فرهنگ عمید هم به معنای آنچه باعث خیر و صلاح، نفع و آسایش انسان باشد آمده است.

مصلحت دیدن: (مصدر متعدی) خیر و صلاح دیدن، به خیر و مصلحت پنداشتن، مصلحت دانستن. (معین، ۱۳۹۰، ص ۲: ۴۱۷۶)

۵-۲-۱- مفهوم واژه نکاح

نکاح در لغت به معنای عقد تزویج یا به معنای ازدواج (زواج) است بدین معنی که نکاح در اصل برای عقد است. سپس به طور استعاره یا مجازی به جماع گفته شده است راغب در مفردات می‌نویسد: نکاح در اصل برای عقد است و سپس به طور استعاره ای به جماع گفته شده است و محال است که اول برای جماع وضع شده و سپس در عقد استعاره باشد زیرا نام‌های جماع همه کنایه

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

۷۷۸۶-۲۹۸۰ ISSN

هستند و عرب تصریح آن را قبیح می داند و این غیرممکن است که با لفظ قبیح از غیر قبیح تعبیر آورند. (راغب اصفهانی ۱۴۱۲ ص، ۸۲۳) به معنای و طی (نزدیکی) نیز آمده است. جوهری در الصحاح می نویسد: ((نکاح الوط قد یکون العقد)). (جوهری ۱۴۱۰، ص ۴۱۳)

نکاح در اصطلاح: نکاح در اصطلاح فقهی به معنای وطی به کار رفته است. در همین راستا صاحب جواهر می فرماید: نکاح در لغت نزد مشهور به معنای وطی است بلکه ادعای اجماع یعنی اهل لغت بدین معنا اتفاق کرده اند. (نجفی، ۱۴۰۴، ص ۴۱۳) در نزد دیگر علمای فرق واژه نکاح معنای نزدیکی به کار رفته است و بسیاری از آنها استعمال آن به معنی وطی را حقیقی و به معنای عقد تزویج مجازی دانسته اند. ولی در مقابل ابن حمزه در الوسیله میفرمایند: ((نکاح عبارت است از عقد ازدواج بین مرد و زن و سپس در وطی استعمال شده است)) (طوسی ۱۳۷۸، ص ۲۸۹)

۲- مبحث دوم:

۲-۱- نکاح اطفال از منظر قانون و رویه قضایی ایران

ازدواج کودکان مسئله‌ای است که از ابعاد مختلف می توان به آن پرداخت و هر کدام از این ابعاد نیازمند تحقیق و پژوهش خاص خود می باشد. به گونه ای که شناخت و آگاهی کامل از زوایای مختلف این موضوع موجب درک درست از این پدیده و در نتیجه باعث فرهنگ سازی و به کار آمدشدن و به روز کردن قوانین پیشگیری و وضع قوانین کارآمد در حوزه قانون گذاری خواهد شد.

در این پژوهش از منظر حقوقی به مسئله تزویج اطفال پرداخته و در ادامه از حیث اجتماعی و بهداشتی پدیده کودک همسری را مورد واکاوی قرار می دهیم.

قبل از انقلاب، قانونگذار با توجه به ضرر های فردی و اجتماعی ناشی از ازدواج زود هنگام کودکان از جمله زیان های، روحی، روانی، جسمی به ویژه در بارداری دختران، زایمان و با توجه به اینکه ازدواج مسئله شخصی است، و ازدواج در سن پایین را مناسب نمی دانست. مطابق قانون فرانسه در سال ۱۳۴۶؛ قانون حمایت از خانواده تصویب شد و این قانون در سال ۱۳۵۳ اصلاح شد و طبق ماده ۲۳ قانون اصلاحی برای ازدواج دختران سن بالاتر از ۱۸ سال و برای پسران بالاتر از ۲۰ سال در نظر گرفته شده بود. البته با در نظر داشتن موارد خاص، به این نحو که طبق این قانون تنها با اجازه دادگاه و در صورت تشخیص مصلحت، دختران اجازه داشتند در ۱۵ سالگی ازدواج کنند. یعنی اینکه ازدواج دختران زیر ۱۵ سال و پسران هم کمتر از ۲۰ سال ممنوع بود و جرم به حساب می آمد.

در سال ۱۳۶۱ این ماده قانونی مغایر با شرع تشخیص داده شده و ازدواج قبل از بلوغ به شرط رعایت مصلحت توسط ولی کودک مجاز شناخته شد. البته در این قانون اجازه دادگاه هم دیگر نیازی نبود.

در سال ۱۳۷۹ نمایندگان ششمین دوره مجلس شورای اسلامی تغییراتی را در ماده ۱۴۰۱ لحاظ کردند، اما شورای نگهبان این تغییرات را خلاف شرع تشخیص دادند و در نتیجه این قانون برای تصویب نهایی به مجمع تشخیص مصلحت نظام ارجاع شد.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

۷۷۸۶-۲۹۸۰ ISSN

اوایل تیرماه سال ۱۳۸۱ مجمع تشخیص مصلحت نظام ماده ۱۰۴۱ را به شکلی که در حال حاضر هست تغییر داد و بر اساس آن ((عقد نکاح دختر قبل از رسیدن به سن ۱۳ سال تمام شمسی و پسر قبل از رسیدن به سن ۱۵ سال تمام شمسی منوط است به اذن ولی به شرط مصلحت با تشخیص دادگاه صالح))

بر اساس قانون حاضر عملاً هیچ محدودیتی برای سن ازدواج وجود ندارد ولی کودک می‌تواند حتی فرزند نوزادش را با تشخیص مصلحت از جانب دادگاه به عقد دیگری درآورد.

بعضی از مواد قانونی در قوانین موضوعه ایران، سن را برای انجام برخی از امور معیار و ملاک می‌دانند، مثلاً در ماده ۳۲ قانون ثبت احوال، یکی از شرایط ثبت ازدواج در دفاتر رسمی، سن بیست سال برای زوج و هجده سال برای زوجه هنگام تنظیم اقرارنامه مد نظر قرار گرفته، و یا در قوانینی مانند ماده یک قانون حمایت از کودکان و نوجوانان، فقط افراد زیر هجده سال را مشمول حمایت‌های کیفری به حساب آورده است.

این تشتت تعابیر در قوانین، تا جایی است که درباره پایان کودکی در مسائل دیگر همچون ماده ۲ قانون خدمت وظیفه و ماده ۷۹ قانون کار و بند الف، ماده ۱۴ قانون استخدام کشوری و در امور سیاسی نیز وجود دارد. در ماده ۳۰۴ قانون آیین دادرسی کیفری نیز آمده است که: به کلیه جرائم اطفال و افراد کمتر از هجده سال تمام شمسی در دادگاه اطفال و نوجوانان رسیدگی می‌شود. با این اوصاف پایان کودکی از منظر حقوق موضوعه ایران، اتمام نُه سالگی برای دختران و پانزده سالگی برای پسران است (تبصره یک ماده ۱۲۱۰ قانون مدنی).

هر چند در مسائلی همچون مسائل سیاسی و حقوقی قانونگذار سن خاصی را ذکر کرده است. (امراللهی و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۱۲) در قوانین بین الملل و نظام‌های حقوقی کشورهای مختلف سن مشخصی به عنوان معیار تشخیص کودک بودن بیان نشده؛ حتی تهیه کنندگان کنوانسیون ۱۹۸۹ حقوق کودک، هجده سال را معیار قطعی برای تعریف مفهومی ((کودک)) در نظر نگرفته اند تنها ملاکی احتمالی به شمار می‌آید. در همین کنوانسیون در بند ۳ ماده ۳۸، سن منع به کارگیری کودکان در نیروهای نظامی ۱۵ سال بیان شده است. و این تفاوت‌ها نشان دهنده آن است که تعریف کودک بر اساس سن در جوامع و کشورها با مشکلاتی همراه می‌باشد.

با استناد به نظرات فقهای امامیه و حقوق موضوعه ایران، اماره سنی معیاری برای تشخیص رسیدن به ((بلوغ)) و پایان کودکی است. (کاشف الغطاء، ۱۳۵۹، ص ۲؛ ۱۶۶) به همین دلیل اگر ((کودک)) را نابالغ بدانیم سخن بیهوده‌ای نگفته ایم، هر چند در دوره‌های مختلف دیدگاه‌ها و طرز فکرها از لفظ ((کودک)) برداشت‌های متفاوتی صورت گرفته است؛ برای ازدواج کودکان با رسیدن به بلوغ مجوز ازدواج صادر می‌شده و تا جایی که در دوره‌ای از تاریخ بنا به مقتضیات روز حاکم بر جامعه ازدواج کودکان به محض رسیدن به بلوغ هنجار و ارزش به شمار می‌آمده و به جوانان سفارش می‌شد برای حفظ پاکدامنی زود ازدواج کنند. ((هنگام بلوغ فرزندان، زمینه ازدواج آنان را فراهم کنید)) (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ۱، ص ۲۸۹).

اما در دوره دیگر از تاریخ با پیشرفت جامعه و توسعه صنعتی، اقتصادی و فرهنگی و شروع آموزش و تاسیس مدارس دخترانه و روند رو به رشد مدرنیزاسیون، ازدواج زیر ۱۸ سال ممنوع اعلام شد. و این ازدواج ((کودک همسری)) نام گرفت.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

۷۷۸۶-۲۹۸۰-ISSN

۱-۳-۱-مدیریت امور مالی و حقوقی

مشکلات ناشی از عدم انطباق سن نکاح و سن قانونی رشد به عنوان مشکل و معضلی حقوقی دامنگیر ازدواج کودکان است؛ با توجه به اینکه عملاً در قانون ایران و رویه دادگاه ها سن هجده سال به عنوان سن رشد پذیرفته شده و رویه محاکم کشور همچنان بر پذیرش این سن به عنوان سن قانونی رشد می باشد. لکن این موضوع با سن تعریف شده نکاح در ماده ۱۰۴۱ اصلاحی قانون مدنی هم خوانی نداشته و در عمل موجب بروز مشکلاتی می شود. (آزادی، ۱۳۹۹، ص ۹۹)

در قانون مصوب ۱۳۱۳ به موجب آن افرادی که به سن ۱۸ سال تمام نرسیده اند چه دختر یا پسر اجازه انجام معاملاتی که آثار و تبعات مالی دارد را ندارند. البته امر نکاح و طلاق استثنا شده در صورتی که ازدواج و طلاق مقدمات یا آثار مالی نداشته باشد. همین طور اولین ماده قانون حمایت از کودکان و نوجوانان که مصوب سال ۱۳۸۱ است. افرادی که به سن ۱۸ سال تمام شمسی نرسیده اند را شامل این قانون می داند و آنان را کودک به شمار می آورد. دیوان عالی کشور هم با صدور رای وحدت رویه شماره ۳۰ در تاریخ ۱۳۶۴/۳/۱۰ نظر خود را اینگونه بیان کرده: ماده ۱۲۱۰ قانون مدنی اصلاحی هشتم دیماه ۱۳۶۱ علی القاعده رسیدن صغار به سن بلوغ را دلیل رشد قرار داده و خلاف آن را محتاج به اثبات دانسته، ناظر به دخالت آنان در هر نوع امور مربوط به خود می باشد مگر در موارد امور مالی که به حکم تبصره ۲ ماده مرقوم مستلزم اثبات رشد است. به عبارت دیگر صغیر پس از رسیدن به سن بلوغ و اثبات رشد می تواند نسبت به اموالی که از طریق انتقالات عهدی یا قهری قبل از بلوغ مالک شده مستقلاً تصرف و مداخله نماید و قبل از اثبات رشد از این نوع مداخله ممنوع است و بر این اساس نصب قیم به منظور اداره امور مالی و استیفای حقوق ناشی از آن برای افراد فاقد ولی خاص پس از رسیدن به سن بلوغ و قبل از اثبات رشد هم ضروری است. در رای ذکر شده دیوان، امور شخصی را به مالی و غیرمالی دسته بندی کرده و بیان می کند که اشخاص در امور غیر مالی بعد از سن بلوغ رشید به شمار می آیند ولی در امور مالی به حکم تبصره ۲ ماده ۱۲۱۰ قانون مدنی نیاز به اثبات رشد دارند. البته قابل ذکر است که کلیه ادارات، وموسسات دولتی و ارگان ها از جمله بانک ها، بیمه ها و ... سن هجده سال را معیار اهلیت می دانند. با توجه به مواد ۱۰۴۱ و ۱۲۱۰ قانون مدنی و همینطور با توجه به مطالب ذکر شده، قانونگذار مجوز ازدواج کودک را صادر می کند در حالی که اجازه دخالت در اموال و مسائل مالی خود را ندارند. حتی برای مسائل مالی خود مثل مهریه و نفقه هم اجازه تصمیم گیری ندارد.

۲-۲-ابعاد کودک همسری در ازدواج موقت

بر اساس ماده ۱۰۷۵ قانون مدنی، ازدواج موقت در قوانین ایران به رسمیت شناخته شده است. شرایط و ارکان اساسی نکاح منقطع (ازدواج موقت) عبارتند از شرایط صحت نکاح دائم به اضافه تعیین مدت مشخص و تعیین مهر معین برای زن، موانع ازدواج موقت نیز همان موانع نکاح دائم هستند و موارد انحلال نکاح منقطع عبارتند از انقضای مدت، بذل مدت توسط زوج و فسخ نکاح به تصریح ماده ۱۱۱۳ قانون مدنی ((در عقد انقطاع زن حق نفقه ندارد مگر اینکه شرط شده باشد یا آنکه عقد مبنی بر آن جاری شده باشد)) اما حتی در صورت شرط نفقه، ترک انفاق شوهر عمل مجرمانه نیست و زن تنها می تواند از دادگاه الزام شوهر به دادن نفقه را درخواست کند. (آزادی، ۱۳۹۹، ص ۱۰۱).

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

۷۷۸۶-۲۹۸۰-ISSN

همچنین مطابق ماده ۹۴۰ قانون مدنی زوجین که زوجیت آنها دائمی بوده و ممنوع از ارث نباشند از یکدیگر ارث می برند. لذا مفهوم ماده آن است که در نکاح منقطع زوجین از هم ارث نمی‌برند. عدم ثبت نکاح منقطع برخلاف نکاح دائم، جز موارد پیش بینی شده در ماده ۲۱ قانون حمایت خانواده مصوب ۱۳۹۸، جرم انگاری نشده است. موارد الزام به ثبت نکاح منقطع در دفاتر اسناد رسمی ازدواج و طلاق عبارتند از: باردار شدن زوجه، توافق طرفین و یا شرط ضمن عقد می باشد. (همان)

در ازدواجی که در آن زوجه طفلی است که بدون اجازه و تأیید دادگاه با زوج ازدواج می کند، برای وی بسیار مشکل ساز می شود، ممکن است کودک دوازده ساله ای به عقد شرعی مردی بدون کسب اجازه از دادگاه در بیاید در این صورت ثبت ازدواج با مشکل مواجه می شود در آینده برای گرفتن شناسنامه برای فرزندان و انتساب نسب و بسیاری موارد قانونی دیگر دچار مشکل می شوند.

ازدواج موقت در کودکان چندین برابر بیشتر از ازدواج دائم می باشد، کودکان را از حقوق قانونی و اجتماعی خود باز می دارد. با توجه به مطالب بیان شده، با توجه به عدم اجازه قانونگذار در این نوع ازدواج، امکان رشد پدیده کودک همسری در قالب ازدواج موقت بیشتر از نکاح دائم آنها می باشد و در حقیقت با وجود موانعی برای ثبت اینگونه ازدواج هاو نه ممنوعیت و محدودیت، اینگونه نکاح، باب سوء استفاده از کودکان بیش از گذشته باز شده و افراد را تشویق به ازدواج های غیر رسمی می کند. و با توجه به مطالب عنوان شده قانونگذار باید به فکر چاره جویی برای حل این معضل باشد.

۳-۲- شرایط صحت عقد در ازدواج کودکان

دو شرط قصد و رضا و اهلیت را میتوان از شروط عمومی صحت عقد دانست که در پدیده کودک همسری مورد خدشه و مشکل جدی است.

بند ۳ ماده ۲۳ میثاق حقوق مدنی و سیاسی نیز به ممنوعیت ازدواج بدون آزادی و رضایت کامل زوجین اشاره می کند و همه انواع ازدواج های تحمیلی توسط دولت و اشخاص حقوقی و همچنین اشخاص حقیقی اعم از والدین یا دیگر اعضای خانواده و یا سایر افراد را ممنوع می کند. این مقرر برای جلوگیری از ازدواج هایی که امروزه در برخی جوامع و مطابق برخی فرهنگ ها اتفاق می افتد و به ویژه برای حمایت از دخترانی است که به خواست والدینشان، مجبور به ازدواج می شوند. (آزادی، ۱۳۹۹ ص ۹۵)

بنابراین عقد نکاح به ایجاب و قبولی که دلالت بر قصد ازدواج دارد در صورت نبود قصد، عقد نکاح باطل است و نبود رضا سبب عدم نفوذ نکاح می باشد. عقد نکاح کودکان نابالغ اکثرآ با نبود قصد و یا عیب در رضایت عقد صورت می گیرد. با توجه به محتوای ماده ۱۹۰ قانون مدنی دو شرط مهم برای انجام یک قرارداد، قصد و اراده آزاد دو طرف و اهلیت آنها می باشد، با تحقیق و بررسی موشکافانه در عقد نکاح کودکان نابالغ به وسیله ولی و کندوکاو در ارکان اصلی و اساسی صحت عقود به نظر می رسد، ازدواج کودکان از نظر حقوقی و شرعی دچار اشکال است.

یکی از شرایط صحت انعقاد عقود اراده آزاده طرفین می باشد. آیا در عقد نکاح دخترانی که سن آنها کمتر از ۱۳ سال است، این کودک درک درستی از رضا و قصد و یا آزادی اراده و انتخاب دارد؟ و اینکه چگونه می تواند آن را بیان کند؟

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

۷۷۸۶-۲۹۸۰ ISSN

یکی دیگر از شرایط صحت عقد، اهلیت طرفین معامله است که مطمئناً در خصوص کودکانی که هنوز به سن بلوغ شرعی نرسیده‌اند، این مسئله جای اشکال و ایراد دارد چون کودک دارای اهلیت نیست. و از آنجا که ازدواج هم یکی از انواع معاملات در فقه و قانون هست پس این عقد بدون این دو معیار یعنی اراده و اهلیت با اشکال همراه است.

برای تشکیل یک رابطه حقوقی موثر، وجود اراده طرفین مورد نیاز است اما اثربخش بودن و نفوذ اراده طرفین منوط به این است که اراده‌ها از رضایت و میل باطنی آنها نشأت گرفته باشد.

این قاعده در هر عقدی از جمله عقد نکاح جاری است در عقد نکاح اگر با نبود رضایت یکی از طرفین مواجه باشیم، بنابر مفهوم ماده ۱۰۷۰ قانون مدنی که بیان می‌دارد ((رضای زوجین)) شرط نفوذ عقد است و هرگاه مکره بعد از زوال کره عقد را اجازه کند، نافذ است، مگر اینکه اکراه به درجه ای بوده که عاقد فاقد قصد باشد. و همچنین اصول کلی جاری در عقود اکراهی ((نکاح)) غیر نافذ است و باید منتظر بمانیم که آیا شخص اکراه شده بعد از زوال کراهت، برای نفوذ و اثربخشیدن به اراده خود، رضایت می‌دهد (عقد را تنفیذ می‌کنند) یا اینکه راضی نشده و حاضر به برقراری عقد نکاح نیست و بنابراین آن را رد می‌کند. (آزادی، ۱۳۹۹، ص ۹۷).

اکراه به این معنا است که فرد وادار به انجام کاری شود که از آن کراهت دارد و رضایتی برای انجام آن ندارد، بر اساس ماده ۲۰۲ قانون مدنی، اکراه به اعمالی گفته می‌شود که در زندگی هر فرد باشعوری تاثیرگذار باشد و او را نسبت به جان یا مال یا آبروی خود تهدید کند به نحوی که عادتاً قابل تحمل نباشد. بنابراین منظور قانونگذار از اکراه نوع خاصی از آن است. اگر بخواهیم تعریف قانون گذار از اکراه را در مورد عقود نکاح افراد نابالغ بررسی کنیم باید میان صغیر ممیز و غیرممیز تفکیک قائل شویم، منظور از واژه ((باشعوری)) در عبارت ((موثر در هر شخص با شعوری))، ((شخص متعارف)) است، بنابراین صغیر غیر ممیز از شمول اعمال اکراه آمیز خارج می‌شود. (همان)

بر اساس ماده ۲۰۲ قانون مدنی اکراه، اعمالی است که شخص مکره را نسبت به جان یا مال یا آبروی خود تهدید کند طبق این تعریف شاید نتوان ردپایی از اعمالی اکراه آمیز در تزویج صغار نابالغ یافت اما از طرفی اراده متشکل از دو عنصر رضا و قصد است و رضا مبنا و پایه قصد محسوب می‌شود. به عبارت دیگر فقدان رضا با فقدان قصد ملازمه دارد بنابراین مخدوش بودن رضا، قصد را معلق خواهد نمود و به محض تنفیذ یا عدم تنفیذ عقد، قصد محقق شده و تکلیف عقد مشخص خواهد شد که در صورت تنفیذ، عقد صحیح و عدم تنفیذ آن موجب بطلان خواهد بود. یکی از انواع اکراه، اکراهی است که به درجه اجبار (سلب اختیار) برسد.

در این صورت به علت فقدان قصد، عقد باطل است و رضایت بعدی نیز موجب تنفیذ عقد باطل نمی‌شود، ازدواج صغار نابالغ نیز به دلیل عدم آگاهی و رضایت آنان و در نتیجه فقدان قصد با مشکل جدی مواجه است. (همان، ص ۹۸)

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

۷۷۸۶-۲۹۸۰ ISSN

همانگونه که در فصل اول بیان شد مصلحت در لغت به معنای صلاح، خیر و ثواب است و جمع مصلحت و مصالح می باشد. در تعریف لغوی مصلحت که با تعاریف همانند و مشابهی تعریف شده، مصلحت در مقابل مفسده قرار میگیرد و معانی صواب و صلاح از مترادفات آن است. بین معنای لغوی و اصطلاحی این واژه تفاوت زیادی به چشم نمی خورد.

اصولیان اهل سنت قبل از دیگران به بررسی این واژه پرداخته اند. غزالی می گوید: مصلحت در اصل عبارتند از جلب منفعت و دفع ضرر، این معنی مراد ما نیست زیرا جلب منفعت و دفع ضرر از مقاصد خلق است و صلاح خلق در تحصیل مقاصد خویش است لکن مراد ما از مصلحت، محافظت بر مقصود شرع است و مقصود شرع در میان خلق پنج تا است و آن اینکه دین و نفس و عقل و نسل و مال ایشان را برایشان حفظ نماید هر چیزی که متضمن این اصول پنجگانه باشد، مصلحت است و هر آنچه این ها را از بین ببرد مفسده و دفع آن مصلحت است. شاید به نظر رسد نظریه مصلحت در اسلام و مترادف با مکتب منفعت گرایی یا ((یوتیلیتاریسم)) در غرب باشد که ((جرمی بنتام)) و ((جان استوارت میل)) از مبتکرین این مکتب به حساب می آیند. بر اساس این مکتب توده مردم معیار تمیز خوب و بد را سود و زیانی می دانند که عاید انسان می شود. از نظر ((بنتام)) سود و مصلحت به معنای لذت یا علت لذت است و بر همین اساس اصل سودمندی نیز به معنای این است که در هر استدلالی اساس کار مقایسه درد ها و لذت ها می باشد و ما باید تنها همین ملاک را مد نظر داشته و در استدلال خود هیچ اندیشه دیگری را دخالت ندهیم. او قائل به دو مصلحت است یکی ((مصلحت عمومی)) و دیگری ((مصلحت شخصی)). بین تقسیم بندی به مصلحت عمومی و شخصی آنچه در میان اندیشمندان اسلامی به مصلحت نوعی و شخصی مشهور است، تشابهی وجود دارد. به نظر بنتام (هر چه لذت بخش است نیکوست)، وی ملاک اعمال اخلاقی را نیز اصل سودجویی معرفی نموده است البته به اعتقاد برخی حقوقدانان نظرات بنتام نتایج مثبتی از جمله ((اصل شخصی بودن مجازات ها)) در قرن بیستم را به دنبال داشته است. ((جان اسمارت میل)) نیز معتقد بود ((هر آنجا که مشرب عمومی مردم به گونه ای باشد که هر فرد تنها به مصالح خویش بیندیشد و در حد سهم خود به مصالح عمومی جامعه اعتنایی نرزد، حکومت خوب، امکان پذیر نخواهد بود. البته او بین این خوشی های مادی و معنوی فرق قائل می شود، این است که اساس آن را، سود دنیوی شناخته شده و هدف نیل به سود تشکیل می دهد. منطبق مکتب سود محوری یا فایده گرایی این است که ((هر کس دنبال خواسته های خویش باشد)) و انسان تنها در برابر خود و سودمندی هایی که عایدش می شود متعهد است لذا عدالت، دین، اخلاق، ارزش و ... موضوعاتی کاملاً خصوصی است. (وکیل زاده، ۱۳۸۱، ص ۷-۹) شهید اول در کتاب ((القواعد و الفوائد)) می نویسد: وقتی مصلحت و مفسده در مقابل هم قرار بگیرد چنانکه مفسده بر مصلحت غلبه داشته باشد، دفع می شود مانند اجرای حدود وقتی که کسی حد بر او جاری شده درد می کشد مفسده دارد اما ترکش مفسده بزرگتری است که به استیفاء آن، مفسده بزرگتر دفع می شود زیرا در استیفاء حدود امری که شایسته تر است مراعات می گردد و اگر مصلحت بر مفسده غلبه داشته باشد، مصلحت مقدم می شود مانند خواندن نماز در حالی که با نجاست انجام شود، چیزی که هست انجام نماز به آن کیفیت مهمتر است کشتن زن و بچه کفار در صورتی که آنان را در جنگ سپر قرار دهند، نبش قبر ها در هنگام ناچاری، بریدن قطعه ای از ران برای خوردن و جلوگیری از مرگ هنگام ضرورت را نیز به عنوان مثال ذکر می کند. (محمد بن مکی بن محمد، ۱۳۷۲، ص ۱۴۱_ ۱۴۰)

علامه سید ابوالقاسم خوئی می نویسد: احکام شرعی تابع منافع و مضرات نیست و تنها تابع جهات مصالح و مفاسد در متعلقات آن است و روشن است که مصلحت مساوی منفعت و مفسده مساوی ضرر نمی باشد و به همین سبب در بسیاری از واجبات

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

۷۷۸۶-۲۹۸۰ ISSN

مثل زکات و خمس و حج ضرر مالی و در مثل جهاد ضرر بدنی است چنانچه در تعدادی از محرقات منفعت و مفسده مساوی ضرر نمی باشد و به همین سبب در بسیاری از واجبات مثل زکات و خمس و حج ضرر مالی یا بدنی وجود دارد در حالی که اولی تابع مصالح پنهان و دومی تابع مفاسد پنهان است. (خویی، ۱۹۶۲، ص ۴۰۹)

۲-۴-۱- مفهوم مصلحت در ماده ۱۴۰۱ قانون مدنی

طبق ماده ۱۴۰۱ قانون مدنی کنونی ایران ((عقد نکاح دختر قبل از رسیدن به سن ۱۳ سال تمام شمسی و پسر قبل از رسیدن به سن ۱۵ ساله تمام شمسی منوط است به اذن ولی به شرط مصلحت با تشخیص ((دادگاه صالح)). و همین واژه ((اذن ولی)) ((وجود مصلحت)) و ((تشخیص)) ((دادگاه صالح)) راه را برای پدران هموار کرده تا دختران خود را در سنین پایین به عقد مردانی که بسیار بزرگتر از آنان هستند در بیاورند.

ماده ۱۴۰۱ به نظر زیرکانه نگاشته شده، قانونگذار مسئولیت سوال هایی که امکان دارد بر دوش او قرار گیرد را با واژه ((مصلحت)) به دوش ولی طفل انداخته است؛ در حالی که این کلمه خود دارای ابهاماتی است که عدم تعریف دقیق قانونگذار از مفهوم مصلحت بر پدیده کودک همسری دامن می زند.

۲-۴-۲- تعارض منفعت کودک با تشخیص مصلحت ولی

در مورد ازدواج کودکان نابالغ اگر تشخیص مصلحت کودک توسط ولی وی را درست و صحیح بدانیم، اما این تشخیص مصلحت با آزادی اراده فردی و مصلحت جمعی در تقابل می باشد. در بیانی مختصر، آزادی اراده فردی، اختیار با اراده آزاد، قدرت یا ظرفیت انتخاب بین گزینه ها یا عمل در موقعیت های خاص، مستقل از سایر اراده هاست و همچنین در تعریف مصلحت نیز می توان بیان نمود که مصلحت به معنای جلب منفعت و دفع ضرر به نفع اکثر می باشد. (جعفری لنگرودی، ۱۳۹۶، ص ۹۲).

با صدور مجوز ازدواج کودکان نابالغ بر اساس ماده ۱۴۰۱ قانون مدنی، اراده آزاد و حق انتخاب و اختیار کودک مورد تجاوز واقع می گردد. و با این کار کودک با چنین ازدواجی ممکن است دچار خسارت های جبران ناپذیر شود. زیرا این ازدواج ها باعث کاهش فرصت های برابر آموزشی و عدم امکان آموزش و تحصیل برای کودکان می شود همچنین افزایش بارداری های خطرناک و زود هنگام، افزایش مرگ و میر مادران و نوزادان به دلیل سن پایین، رواج طلاق های کودکان، افزایش کودکان بیوه و بی سرپرست و مطلقه و کودک آزاری، افزایش تجاوز و خشونت جنسی، افزایش دختران و زنان فراری و ... خواهد شد. به بیان دیگر باید بگوییم که ازدواج کودکان یعنی پایان آموزش و تحصیل دختران، شغل و حتی از دست دادن فرصت های متعدد دیگر در زندگی.

بدون تردید سرمایه گذاری اجتماعی بر روی دختران، به معنای گسترش سرمایه های اجتماعی و اقتصادی آنها و تضمین دسترسی آنان به خدمات آموزشی و بهداشتی نشان دهنده برابری جنسیتی است که موجب رشد و ترقی جوامع می شود.

با توجه به مطالب ذکر شده ازدواج کودکان بنا به مصلحتی که ولی قهری آنان تشخیص می دهد مفاسد آن بیش از منافع این ازدواج برای کودک می باشد. هدف قانون گذار از بیان تشخیص مصلحت توسط ولی، نوعی حمایت از کودکان است، بدان جهت

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

۷۷۸۶-۲۹۸۰ ISSN

که طفل در این سن توانایی تمیز خوب از بد را ندارد. اما امروزه با تغییر شرایط حاکم بر جامعه و مقتضیات روز و همین طور عوارض و آسیب هایی که کودک با این ازدواج متحمل می شود در تعارض قرار گرفته و شایسته است با توجه به مشکلات و زیان هایی که این ازدواج برای کودکان به همراه دارد این مسئله بیش از پیش مورد کند و کار و تحقیق و پژوهش قرار گرفته و در جهت حمایت از کودکان قرار بگیرد.

۳- نتیجه گیری

از آنچه که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفت نتایج ذیل به دست می آید که بدین شرح بیان می شود. کودک همسری از نظر تاریخی پیش از اسلام هم بوده و در دین اسلام با این موضوع مخالفتی صورت نگرفته است. هر چند که در قرآن آیه ای که به صراحت به این موضوع پرداخته باشد وجود ندارد.

آیات قرآنی هم که درباره هدف ازدواج و روابط زوج و زوجه در قرآن بیان شده است دلالت بر نامعتبر بودن ازدواج کودکان دارد. در قرآن کریم سن ازدواج به صراحت مشخص نشده و تنها برخی از آیات قرآن راجع به بلوغ و نکاح است اما وجود این آیات تعیین کننده سن خاصی برای ازدواج نیستند و هیچ آیه ای از آیات قرآن به طور کلی سن خاصی را برای ازدواج زن یا مرد مشخص نکرده است و این خود دلیلی بر عدالت، انصاف و عدم تکلیف مالایطاق و رعایت حقوق کودکان از جانب خداوند می باشد و نشان دهنده منزه بودن خداوند متعال از هرگونه سخن عبث و بیهوده و حکیمانه بودن آیات قرآنی است زیرا با واقعیات جهان کنونی و تاثیر تغییرات آب و هوایی و اقلیم های مختلف بر افزایش یا کاهش سن بلوغ مغایرت دارد و پروردگار عالم از هر گونه اشتباه و خطایی منزه است.

روایات زیادی بر جواز ازدواج کودکان صحه گذاشته و مجوز این امر را صادر کرده اند که بر اساس آن ولی طفل با رعایت مصلحت کودک اذن به نکاح وی می دهد. فقهای امامیه هم موافق با این امر بوده اند و اختلافی میان آنها مشاهده نشده.

با توجه به ادله فقهی و اجماع ذکر شده در اینکه اذن و رضایت دختر شرط صحت و نفوذ ازدواج است و با توجه به اختلافات وارد شده فقها و حقوقدانان می بینیم که عملاً شرایطی برای اعمال نظر ولی وجود ندارد. اما با توجه به ضرورت اجتماعی وجود یک پشتوانه و حامی دلسوز و با تجربه نسبت به دختر که در خصوص ازدواج تجربه و آگاهی زیادی ندارد. می توان گفت وجود چنین اذنی ضرورت دارد. البته در صورتی اذن برای حاکم صالح اعتبار دارد که پدر شرایط و اهلیت لازم را داشته باشد. از دیدگاه حقوقی هم همانطور که ذکر شد، مواد قانونی مطابق احتیاط فقها و در نظر گرفتن مصلحت اجتماعی و عرضی بر اساس نظریه تشریک در ولایت مقرر شده است. البته شرایط صحت نکاح نیامده است.

اراده طبق ماده ۱۹۰ قانون مدنی رکن اصلی تحقق هر عقدی می باشد و چنانچه آسیبی به آن وارد شود عقد مخدوش می شود و به همین دلیل می توان نکاح اطفال پیش از بلوغ را به طور مطلق باطل دانست.

عقد نکاح زیر سن تعریف شده در ماده ۱۰۴۱ قانون مدنی، وابسته به اذن ولی و به شرط رعایت مصلحت با تشخیص دادگاه صالح می باشد. اما ازدواج موقت کودکان به مراتب بیشتر از ازدواج دائم، آنان را در معرض آسیب قرار می دهد. عدم ثبت نکاح موقت جز در موارد بیان شده در ماده ۲۱ قانون حمایت خانواده مصوب ۱۳۹۱ جرم انگاری نشده است و با توجه به عدم ثبت این نوع ازدواج احتمال رشد و افزایش پدیده کودک همسری در چارچوب نکاح موقت در شرایط فعلی و با توجه به عدم وجود محدودیت در این گونه ازدواج در قانون که مانع این گونه ازدواج ها نمی شود و تنها مانعی برای ثبت و رسمی نشدن آن است موجبات سوءاستفاده هر چه بیشتر از کودکان فراهم شده و افراد را به سوی این گونه ازدواج ها سوق می دهد.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

۷۷۸۶-۲۹۸۰ ISSN

در ماده ۱۴۷ قانون مجازات اسلامی سن بلوغ، در دختران و پسران به ترتیب نه و پانزده سال تمام قمری معین شده که این سن برگرفته از فقه می باشد. یکی از عوامل مهم ازدواج کودکان، سکوت قانون در مورد تعریف کودک و عدم شفاف سازی این مفهوم می باشد.

عدم توجه به مقتضیات و شرایط روز جامعه و عرف کنونی و مقرر کردن قوانین نامرتبط با واقعیت حاکم بر جامعه باعث متروک ماندن و یا سوء استفاده از آن قوانین خواهد شد و این مسئله می تواند در مورد عقود مهم و تاثیر گذار بر زندگی افراد مانند عقد نکاح، تاثیر نامطلوب و در عین حال ماندگاری را ایجاد نماید که جبران آنها یا سخت و یا بعضی مواقع غیر ممکن می باشد. ازدواج زودهنگام کودکان، آنان را در معرض آسیب های جبران ناپذیر اجتماعی، روحی، جسمی، فرهنگی قرار می دهد که اغلب این کودکان آسیب دیده به سمت ناهنجاری های رفتاری و بزهکاری پیش می روند.

در این میان نقش دولت ها بسیار اساسی و موثر است و دولت به عنوان منشاء قدرت اساسی هر کشور، می تواند در جلوگیری از ازدواج کودکان و افزایش روند پدیده کودک همسری نقشی اساسی و تعیین کننده داشته باشد. دولت باید وجود و ماهیت ازدواج کودکان را به رسمیت بشناسد. کودک همسری به دلیل ایجاد آسیب های جسمی، جنسی و روانی که برای کودک به همراه دارد و موجب سلب حق کودک از آموزش می باشد و طبق قانون حمایت از کودکان و نوجوانان مصداق روشن کودک آزاری محسوب می شود و علاوه بر این دلیل سلب آزادی اراده اشخاص در مسائل حقوقی و امکان بروز آسیب های جنسی در قالب ازدواج می تواند به طور مجزا و به وسیله قانون گذار جرم انگاری شود.

طبق اصل لاضرر در پدیده کودک همسری می تواند با محدود کردن ولایت قهری و جرم انگاری نکاح اطفال، مانع ازدواج کودکان شده و به دنبال آن از وارد شدن آسیب های اجتماعی و بهداشتی آن جلوگیری کرد.

منابع

- ۱- ابن بابویه محمد بن علی. (۱۳۷۸). **عیون اخبار الرضا (ع)**. تهران: نشر جهان.
- ۲- انصاری م. طاهری (۱۳۸۴ م). **دانشنامه حقوق خصوصی**، ج ۳. تهران: انتشارات محراب فکر.
- ۳- امراللهی نیا م. حبیبی تبار ج. هدایت نیا ف. (۱۳۹۹). **خاستگاه های خسارت معنوی ناشی از کودک همسری در فقه امامیه و حقوق موضوعه ایران**. در **فصلنامه مطالعات فقهی حقوقی زن و خانواده**. (۱۳۹۹)، سال سوم، شماره پنجم، ص ۲۷_۲۷
- ۴- بابویه محمد علی (شیخ صدوق). (۱۳۷۶) **الهدایه**. قم: موسسه امام هادی.
- ۵- جعفری لنگرودی محمدجعفر. (۱۳۶۷). **ترمینولوژی حقوق**، تهران: ابن سینا.
- ۶- حبیبی محمود. (۱۳۹۷). **حقوق مدنی تحلیلی**. تهران: میزان.
- ۷- حجتی اشرفی غلامرضا. (۱۳۶۲). **مجموعه قوانین اساسی مدنی**. تهران: گنج دانش.
- ۸- خوئی ابوالقاسم. (۱۹۶۲ ق). **محاضرات فی اصول الفقه**. نجف: مطبعه النجف.

ماهنامه علمی تخصصی پایا شهر

۷۷۸۶-۲۹۸۰ ISSN

- ۹- خوئی ابوالقاسم. (۱۳۹۵). رساله توضیح المسائل که مطابق است با فتوای ابوالقاسم موسوی خوئی. تهران: لطفی.
- ۱۰- دهخدا ع، شهیدی ج، معین م، (۱۳۶۴). لغت نامه دهخدا. ۴۵، ۴۰. تهران: دانشگاه تهران
- ۱۱- راغب اصفهانی حسین بن محمد. (۱۴۱۲). مفردات الفاظ قرآن. بیروت: دارالقلم.
- ۱۲- عمید حسن. (۱۳۶۳). فرهنگ فارسی عمید، تهران: امیرکبیر
- ۱۳- قانون مجازات اسلامی جمهوری اسلامی ایران.
- ۱۴- قانون حمایت از کودکان و نوجوانان مصوب (۱۳۸۱).
- ۱۵- قانون حمایت از خانواده مصوب (۱۳۹۱).
- ۱۶- قانون مدنی جمهوری اسلامی ایران.
- ۱۷- ماس پ. کیگان ج. کانچر ج. هوستون آ. (۱۳۹۵). رشد و شخصیت کودک. تهران: نشر مرکز.
- ۱۸- محمد بن مکی بن محمد (شهید اول). (۱۳۷۲). القواعد و الفوائد، جلد ۴. ترجمه مهدی صانعی. مشهد: دانشگاه فردوسی مشهد.
- ۱۹- معین محمد. (۱۳۸۱). فرهنگ فارسی ۲_ ۱. تهران: بیک فرهنگ
- ۲۰- نجاتی حسین. (۱۳۷۱). روانشناسی رشد (کودکی. نوجوانی). تهران: انتشارات مهشاد.
- ۲۱- ابن منظور محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان العرب. جلد ۱. بیروت: دارصادر.
- ۲۲- الجوهری ابونصر. (۱۴۱۰ق). الصحاح تاج اللغة وصحاح العربیه. اسماعیل بن حماد جوهری. چاپ ۴. بیروت: دارالعلم للملایین.
- ۲۳- کاشف الغطاء احمد. (۱۳۶۴). سفینه النجاه ومشکاه الهدی و مصباح السعادت. نجف: موسسه کاشف الغطاء.